ΟΨΕΙΣ ΚΑΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΩΝ ΕΜΠΟΡΙΚΩΝ ΡΟΩΝ

του Θεόδωρου Κ. Πελαγίδη

1. Εισαγωγή

Καθώς η τελευταία δεκαετία του αιώνα υποχωρεί, η παγκοσμιοποίηση όλο και περισσότερο αποτελεί σημείο αναφοράς και προβληματισμού όχι μόνο στις επιστημονικές κοινότητες των οικονομολόγων αλλά και, κυρίως, ανάμεσα σε κύκλους διαμορφωτών κοινής γνώμης και πολιτικής. Όλο και συχνότερα συνιστά αντικείμενο ανάλυσης μιας σημαντικής μερίδας της ακαδημαϊκής κοινότητας, καθώς ως ιδιαίτερα σημαντικές εκτιμώνται οι επιπτώσεις στην κατανομή της παραγωγής, του εισοδήματος και του πλούτου όχι μόνο ανάμεσα στα έθνη, αλλά και στο εσωτερικό τους. Η ακριβής, πάντως, αποτίμηση των επιπτώσεων της παγκοσμιοποίησης αποτελεί, κατά γενική σχεδόν ομολογία, ζητούμενο παρά δεδομένο. Επομένως, το σχετικό ερευνητικό πεδίο εκτείνεται μπροστά μας ευρύ και ιδιαίτερα ενδιαφέρον.

Από την άλλη, σε χώρους εκτός πανεπιστημίων και ερευνητικών ιδρυμάτων, η παγκοσμιοποίηση αποτελεί σήμερα το απαραίτητο συμφραζόμενο της δημόσιας παρέμβασης πολιτικών, επιχειρηματιών, δημοσιογράφων και γενικότερα διαμορφωτών κοινής γνώμης προκαλώντας, όμως, περισσότερο σύγχυση στο κοινό, παρά συμβάλλοντας στην κατανόηση των βαθιών μεταλλαγών που αναμφίβολα συντελούνται διεθνώς. Στην Ελλάδα, το φαινόμενο είναι ιδιαίτερα έντονο, γεγονός που κάνει επιτακτική την ανάπτυξη του σχετικού επιστημονικού διαλόγου, σε μια περίοδο μάλιστα κρίσιμη για τη χώρα μας.

Η βαθμός της οικονομικής αλληλεξάρτησης ανάμεσα στα κράτη αποτελεί βασικό δείκτη, αλλά και συνιστά ένα γενικό περίγραμμα της έννοιας της παγκοσμιοποίησης. Το διεθνές εμπόριο και οι επενδύσεις είναι τα μεγέθη που φανερώνουν πιστότερα το μέγεθος της οικονομικής αλληλεξάρτησης ανάμεσα σε δύο χώρες ή σε ένα σύνολο χωρών. Στην οικονομική βιβλιογραφία πάντως μπορεί κανείς να βρει διευρυμένο τον όρο της οικονομικής αλληλεξάρτησης. Ο J. Sachs (1998) προτείνει τον συνυπολογισμό του μεγέθους της παραγωγής που δημιουργείται σε παγκόσμιο επίπεδο κυρίως μέσω των πολυεθνικών επιχειρήσεων οι οποίες, όπως υποστηρίζει, έχουν αποκεντρώσει γεωγραφικά μεγάλο μέρος των παραγωγικών τους δραστηριοτήτων. Συγγραφείς όπως ο Ietto-Gillies (1997) μάλιστα, επισημαίνουν ότι οι μεγάλες εταιρίες σήμερα είναι υπερεθνικές και διατηρούν υπό τον έλεγχό τους το μεγαλύτερο μέρος του διεθνούς εμπορίου και των επενδύσεων. Στην ίδια προβληματική ο Krugman (1995b) επισημαίνει ότι η διασπορά της παραγωγικής αλυσίδας διεθνώς, αποτελεί μια εντελώς νέα όψη του διεθνούς εμπορίου, ταυτόχρονα με την ένταση του εμπορίου μεταξύ χωρών που παράγουν παρόμοια αγαθά. Άλλοι πάλι όπως οι Thompson and Hirst (1996), αρνούνται τη σημαντική δραστηριότητα υπερεθνικών εταιριών υποστηρίζοντας ότι στην πραγματικότητα οι μεγάλες εταιρίες συνεχίζουν να διατηρούν το μεγαλύτερο ποσοστό της παραγωγικής τους διαδικασίας σε εθνικό επίπεδο. Οι ίδιοι συγγραφείς υποστηρίζουν μάλιστα, ότι παρά την κάποια ανάκαμψη το εμπόριο μεταξύ των εθνών παραμένει σχετικώς σε χαμηλά επίπεδα τόσο per se, όσο και σε σχέση με προηγούμενες περιόδους του καπιταλισμού.

Τέλος, σημαντική είναι η συζήτηση στη βιβλιογραφία για τις αλλαγές που η αύξηση της οικονομικής αλληλεξάρτησης και του ύψους του "εμπορικού ανοίγματος" επιφέρει στις δομές διακυβέρνησης (governance structure). Ο J. Sachs (1995) θεωρεί ότι η αυξανόμενη εναρμόνιση των οικονομικών και χρηματοπιστωτικών θεσμών σε διεθνές επίπεδο αποτελεί στην ουσία σημαντική όψη της παγκοσμιοποίησης. Το φαινόμενο αυτό, το οποίο σύμφωνα με τον ίδιο συγγραφέα αναπτύσσεται με την εμπέδωση της κυριαρχίας κατά τη δεκαετία του '80 του προσανατολισμένου στην αγορά μοντέλου ανάπτυξης (market-based growth), περιλαμβάνει την εναρμόνιση εθνικών νομοθεσιών σε θέματα πολιτικής που αφορούν το εμπόριο, τις επενδύσεις, τη φορολογία, τον τραπεζικό τομέα, τα δικαιώματα ιδιοκτησίας (intellectual property rights), κτλ. Οι Thompson and Hirst (1996), αντιθέτως θεωρούν ότι παρά τις αλλαγές, η δυνατότητα διακυβέρνησης τόσο σε διεθνές όσο κυρίως σε εθνικό επίπεδο παραμένει εφικτή, ενώ αντίθετα η ώθηση της πλήρους απορύθμισης των αγορών θεωρείται ως ο πραγματικός

σκοπός αυτών που ισχυρίζονται ότι η παγκοσμιοποίηση είτε υφίσταται είτε, εν πάση περιπτώσει, τείνει να γίνει κυρίαρχη πραγματικότητα στον κόσμο μας σήμερα.

Καθώς, ως και εκ των παραπάνω, συνάγεται ότι οι απόψεις περί των όψεων, του μεγέθους και των επιπτώσεων της παγκοσμιοποίησης είναι πολλές και διαφορετικές, στο άρθρο αυτό επιλέξαμε να εξετάσουμε την έκταση και τη νέα δομή του διεθνούς εμπορίου και γενικότερα το βαθμό της διεθνούς εμπορικής ολοκλήρωσης (ενότητα 2), αφού βασικά αυτή αντανακλά και εκφράζει την αλληλεξάρτηση των εθνικών παραγωγικών συστημάτων, κριτήριο και βασική όψη της παγκοσμιοποίησης. Στη συνέχεια, παρουσιάζονται και αναλύονται οι πιθανές επιπτώσεις στις αγορές εργασίας, δηλαδή στους μισθούς και στην απασχόληση (ενότητα 3). Τέλος, διερευνάται η σχέση του εμπορικού ανοίγματος των χωρών του ΟΟΣΑ με τον έμμεσο μισθό, δηλαδή, με το λεγόμενο Κοινωνικό Κράτος, όπως αυτή αποτυπώνεται μέσα από τις δαπάνες των χωρών για την κοινωνική συνοχή (ενότητα 4). Το άρθρο κλείνει με τα συμπεράσματα.

2. Δομή και μέγεθος του διεθνούς εμπορίου

Το ποσοστό των εμπορικών εισαγωγών και εξαγωγών (μέσος όρος) της παγκόσμιας οικονομίας ως ποσοστό στο ΑΕΠ καταδεικνύει τόσο την έκταση του εμπορικού της "ανοίγματος" (openess) συγκριτικά με το παρελθόν, όσο και γενικότερα το βαθμό που οι εθνικές οικονομίες έχουν ενσωματωθεί στο διεθνές σύστημα. Στον παρακάτω πίνακα 1,

Πίνακας 1

Παγκόσμιες εξαγωγές εμπορευμάτων ως ποσοστό στο ΑΕΠ						
1850	**1880**	**1913**	**1950**	**1973**	**1985**	**1993**
5,1a	9,8a	11,9a	7,1	11,7	14,5	17,1

Πηγή: Krugman (1995b)
a: μόνο χώρες μέλη του ΟΟΣΑ

παρατηρούμε την εξέλιξη των παγκόσμιων εξαγωγών αγαθών ως ποσοστό στο ΑΕΠ, από τα μέσα του προηγουμένου αιώνα έως τα μέσα περίπου της δεκαετίας του '90. Διαπιστώνεται ότι από τη δεκαετία του '70, οι παγκόσμιες εξαγωγές επανέρχονται, μετά από μια περίοδο υποχώρησης κατά τη διάρκεια της περιόδου του μεσοπολέμου, περίπου στα επίπεδα των αρχών του αιώνα, αν και το σχετικό ποσοστό των ετών 1850, 1880 και 1913 αφορά μόνο τις χώρες του ΟΟΣΑ. Μάλιστα, η ανοδική πορεία φαίνεται να συνεχίζεται κατά τις δεκαετίες του '80 και '90 (αρχές), όπου το σχετικό ποσοστό υπερβαίνει εκείνο των αρχών του αιώνα. Η περίπτωση όμως των επιμέρους χωρών ποικίλει. Σύμφωνα με στοιχεία του ΟΟΣΑ (1997) και της Παγκόσμιας Τράπεζας, όπως παρατηρείται από τα παρακάτω

Ιστόγραμμα/Figure 1

ιστογράμματα, το εμπόριο ως ποσοστό στο ΑΕΠ έχει συνολικά ανέλθει στις χώρες του ΟΟΣΑ από 12-13% που ήταν στα μέσα της δεκαετίας του ’70, στο 20% στα μέσα του ’90. Από την άλλη, σε πολλές περιοχές της διεθνούς οικονομίας η εικόνα είναι διαφορετική. Διαπιστώνεται ότι, σε περιοχές όπως η Μ. Ανατολή και η Βόρεια Αφρική, η Λ. Αμερική, η Ασία ή και σε σημαντικού μεγέθους χώρες όπως η Βραζιλία και η Ινδία, ο όγκος του εμπορίου ως ποσοστό στο ΑΕΠ παραμένει τα τελευταία 25 χρόνια περίπου στάσιμος. Αξιοσημείωτες είναι οι περιπτώσεις της υπανάπτυκτης υποσαχαρικής Αφρικής όπου το ποσοστό μειώνεται ενώ, αντίθετα, εντυπωσιακά ανερχόμενο είναι το “εμπορικό άνοιγμα” των χωρών της ΝΑ Ασίας και της Κίνας.

Ιδιαίτερα ενδιαφέροντα είναι τα στοιχεία του πίνακα 2, όπου

Πίνακας 2

Εμπόριο ως ποσοστό του ΑΕΠ **(Εισαγωγές και εξαγωγές διαιρούμενες με το ΑΕΠx2)**			
ΑΑ	**Χώρα**	**1980**	**1992**
1	Χονγκ Κονγκ	104,1	126,6
2	Σινγκαπούρη	206,9	123,4
3	Μαλαισία	44,9	62,7
4	Βέλγιο-Λουξεμβούργο	58,0	54,1
5	Ιρλανδία	55,2	50,4
6	Ολλανδία	42,8	44,9
7	Ταϊβάν	-	35,3
8	Ταϊλάνδη	23,5	29,7
9	Πορτογαλία	32,0	28,7
10	Ουγγαρία	-	28,6
11	Ελβετία	32,5	27,3
12	Αυστρία	27,3	26,6
13	Δανία	27,0	26,0
14	Νορβηγία	30,9	24,9
15	Ινδονησία	23,4	24,2
16	Χιλή	-	24,0
17	Κορέα	34,2	23,9
18	Καναδάς	24,2	23,7
19	Γερμανία	23,2	23,4
20	Νέα Ζηλανδία	23,3	22,9
21	Σουηδία	26,2	21,4
22	Βενεζουέλα	25,5	21,0
	Ελλάδα	22,0	21,0
23	Φινλανδία	29,8	20,9
24	Ηνωμένο Βασίλειο	22,5	19,8
25	Γαλλία	18,9	17,8
26	Νότιος Αφρική	30,1	17,6
27	Πακιστάν	18,5	17,1
28	Τουρκία	9,8	16,6
29	Ιταλία	22,5	15,0

30	Αυστραλία	14,3	14,6
31	Ισπανία	13,8	14,3
32	Μεξικό	10,4	11,5
33	Ηνωμένες Πολιτείες	9,1	8,3
34	Ιαπωνία	12,7	7,8

Πηγή*:* Dunning and Hambani (1997)

παρουσιάζονται φαινόμενα υποχώρησης του "εμπορικού ανοίγματος" πολλών και σημαντικών οικονομιών μεταξύ των οποίων της Γαλλίας, της Γερμανίας, των ΗΠΑ, της Ιαπωνίας, της Ιταλίας και της Μ. Βρετανίας, ενώ στάσιμο παρουσιάζεται το ποσοστό της Γερμανίας και του Καναδά, όσον αφορά στις χώρες *G7*.

Συγκρίνοντας τα αντίστοιχα ποσοστά των ΗΠΑ, της Γερμανίας και της Μ. Βρετανίας στον παρακάτω πίνακα 3, η παραπάνω τάση επιβεβαιώνεται για τη Μ. Βρετανία, ενώ για τις άλλες δύο χώρες το εμπόριο αγαθών προσεγγίζει ξανά τα επίπεδα των αρχών του αιώνα κατά τη δεκαετία του '70 και συνεχίζει να ανέρχεται έκτοτε, χωρίς όμως, ιδίως για τις ΗΠΑ, να φτάνει σε διψήφια νούμερα, και σε υψηλούς βαθμούς παγκόσμιας εμπορικής-οικονομικής ολοκλήρωσης. Ακόμη και σήμερα, το μερίδιο των εισαγωγών και των εξαγωγών στο ΑΕΠ των ΗΠΑ αντιπροσωπεύει μόλις το μισό του ποσοστού της Μ. Βρετανίας 30 χρόνια πριν (Krugman, 1995b).

Πίνακας 3

Εισαγωγές και εξαγωγές (Μ.Ο.) ως % στο ΑΕΠ

Χώρα	***1913***	***1950***	***1970***	***1987***
Μ. Βρετανία	27,7	13,1	16,6	21,1
ΗΠΑ	3,9	2,9	4,4	7,4
Γερμανία	19,9	9,8	17,4	23,3

Πηγή: Krugman (1995b*)*

Η παραπάνω διαπίστωση της -παρά τους υψηλούς γενικά ρυθμούς αύξησης του παγκοσμίου εμπορίου-, περιορισμένης σχετικά αύξησης του ανοίγματος των περισσοτέρων ανεπτυγμένων οικονομιών επιβεβαιώνεται και από στοιχεία του ΟΟΣΑ όπως παρουσιάζονται στον παρακάτω πίνακα 4

Πίνακας 4

Γεωγραφική δομή του εμπορίου των χωρών του ΟΟΣΑ (% του ονομαστικού ΑΕΠ)

Προέλευση	**προορισμός**		**Προέλευση εισαγωγών**						**Προορισμός εξαγωγών**					
			1962	**1972**	**1982**	**1992**	**1995**	**1996**	**1962**	**1972**	**1982**	**1992**	**1995**	**1996**
οοσα	**οοσα**		6,14	8,10	10,52	11,48	12,11	12,41	5,89	7,98	10,17	11,28	12,18	12,48
		ΕΕ	3,56	4,87	6,07	6,75	6,75	6,91	3,56	4,79	6,29	6,90	7,01	7,06
		ΗΠΑ	1,22	1,26	1,63	1,71	1,91	2,03	0,86	1,38	1,65	1,88	2,24	2,30
		αλλοι	1,35	1,97	2,82	3,01	3,45	3,47	1,48	1,82	2,23	2,50	2,94	3,12
	εκτός οοσα		2,33	2,32	4,53	3,38	4,04	4,20	2,29	2,19	4,08	3,23	4,09	4,16
		ΝΑ Ασία-Κίνα	0,22	0,36	0,92	1,31	1,68	1,80	0,25	0,38	0,80	1,21	1,70	1,66
		οπεκ	0,66	0,81	2,13	0,82	0,73	0,79	0,33	0,41	1,41	0,60	0,48	0,51
ΗΠΑ	**οοσα**		1,86	3,55	5,09	6,02	7,20	7,19	2,29	3,01	4,35	5,32	5,82	5,95
		ΕΕ	0,71	1,18	1,50	1,68	1,88	1,93	0,99	1,16	1,75	1,79	1,76	1,73
		αλλοι	1,14	2,37	3,60	4,34	5,32	5,25	1,30	1,86	2,61	3,53	4,06	4,22
	εκτός οοσα		1,02	1,06	2,63	2,80	3,38	3,52	1,51	1,11	2,37	2,10	2,46	2,48
		ΝΑ Ασία-Κίνα	0,11	0,29	0,82	1,52	1,99	2,02	0,09	0,18	0,56	0,87	1,13	1,09
		οπεκ	0,26	0,22	0,99	0,55	0,53	0,60	0,18	0,23	0,72	0,36	0,30	0,32
Ιαπ.	**Οοσα**		5,42	4,15	4,72	3,38	3,45	3,90	4,18	5,59	6,68	5,54	4,82	4,97
		ΕΕ	0,89	0,72	0,79	0,91	0,95	1,08	0,98	1,40	1,82	1,80	1,37	1,37
		ΗΠΑ	2,97	1,92	2,22	1,42	1,48	1,74	2,32	2,95	3,35	2,60	2,38	2,46
		αλλοι	1,56	1,50	1,70	1,05	1,02	1,09	0,88	1,24	1,51	1,14	1,08	1,14
	εκτός οοσα		3,83	3,56	7,36	2,89	3,09	3,70	3,89	3,82	6,03	3,59	3,80	3,97
		ΝΑ Ασία-Κίνα	0,94	0,99	2,41	1,51	1,84	2,23	1,25	1,55	2,34	2,44	2,88	2,97
		οπεκ	1,12	1,50	4,45	1,05	0,83	1,03	0,52	0,61	2,00	0,51	0,35	0,38
ΕΕ	**οοσα**		11,07	13,42	17,93	18,09	18,76	18,71	10,35	13,47	17,05	17,40	19,54	19,74

	ΕΕ	7,57	10,19	13,19	13,75	13,97	13,95	7,44	10,16	13,31	13,81	14,95	14,91
	ΗΠΑ	1,75	1,43	2,04	1,55	1,70	1,75	1,04	1,36	1,55	1,34	1,61	1,69
	αλλοι	1,75	1,80	2,70	2,78	3,09	3,01	1,87	1,95	2,19	2,24	2,98	3,14
εκτός οοσα		4,16	3,68	6,18	3,53	3,85	3,97	3,35	3,04	5,46	3,30	4,11	4,21
	ΝΑ Ασία-Κίνα	0,27	0,29	0,57	1,00	1,23	1,31	0,28	0,25	0,51	0,71	1,16	1,14
	οπεκ	1,20	1,38	2,82	0,74	0,61	0,67	0,55	0,60	2,07	0,73	0,61	0,62

Πηγή: OECD (1998)

Οι χώρες του ΟΟΣΑ διατηρούν με την ΕΕ εμπορικές σχέσεις σε ποσοστό γύρω στο 12-13% του ΑΕΠ τους κατά τη δεκαετία του ’90, υψηλότερο κατά 1% περίπου από ότι στη δεκαετία του ’80, διπλάσιο όμως από τις αρχές του ’60. Το ποσοστό αυτό, πάντως, παραμένει σε χαμηλά σχετικώς επίπεδα επιβεβαιώνοντας ότι οι πιο ανεπτυγμένες χώρες του κόσμου (όρα ΟΟΣΑ) παραμένουν κατά βάση σχετικώς “κλειστές οικονομίες”, εμπορευόμενες κυρίως μεταξύ τους, καθώς μόνο γύρω στο 4% του ΑΕΠ τους οι χώρες του ΟΟΣΑ εμπορεύονται με εκτός ΟΟΣΑ χώρες.

Το ίδιο ισχύει επίσης και για τις υπόλοιπες μεγάλες χώρες ή οικονομικά ενοποιημένες περιοχές, όπως η ΕΕ, οι ΗΠΑ και ιδιαίτερα η Ιαπωνία. Πιο συγκεκριμένα, η Ιαπωνία εισάγει και εξάγει τα τελευταία έτη -ως ποσοστό στο ΑΕΠ- λιγότερο από και προς τις χώρες του ΟΟΣΑ και τις ΗΠΑ. Η ΕΕ ομοίως αναπτύσσει το εμπόριο στο εσωτερικό της, μια τάση που θα επιβεβαιωθεί και παρακάτω. Τέλος, οι ΗΠΑ με ποσοστό γύρω στο 10% του ΑΕΠ παραμένουν επίσης μια βασικά “κλειστή οικονομία”.

Από την άλλη, επιβεβαιώνεται η αύξηση του “εμπορικού ανοίγματος” των οικονομιών της ΝΑ Ασίας όπως η Ταϊλάνδη, η Κίνα, η Μαλαισία, το Χονγκ-Κονγκ, αλλά και τα υψηλά ποσοστά της Ινδονησίας και της Σιγκαπούρης, επιδόσεις που συνάδουν με το ιστόγραμμα 1 παραπάνω.

Ωστόσο, οι ρυθμοί ανάπτυξης του παγκόσμιου εμπορίου per se είναι αλήθεια πως έχουν συνολικά επιταχυνθεί από τη δεκαετία του ’70 και εντεύθεν, παρά το γεγονός ότι σε σχέση με το συνολικό προϊόν παραμένουν, όπως έχει τονιστεί, σε σχετικώς χαμηλά επίπεδα. Έκτοτε, η σταδιακή προσχώρηση πολλών αναπτυσσομένων χωρών, ιδίως της ΝΑ Ασίας, στις εξωστρεφείς βιομηχανικές στρατηγικές, αλλά κυρίως η τεχνολογική πρόοδος στον τομέα των μεταφορών και επικοινωνιών, ώθησε τους ρυθμούς εμπορικής ανάπτυξης παγκοσμίως υψηλότερα από τους ρυθμούς αύξησης του παγκοσμίου ΑΕΠ. Οπως καταδεικνύεται στον παρακάτω πίνακα 5,

Πίνακας 5

Δείκτες ανάπτυξης της διεθνούς οικονομικής δραστηριότητας, 1964-1994
(Μέση ετήσια ποσοστιαία μεταβολή)

Χρονική Περίοδος	Όγκος παγκοσμίων εξαγωγών	Παγκόσμιο πραγματικό ΑΕΠ
1964-1973	9,2	4,6
1973-1980	4,6	3,6
1980-1985	2,4	2,6
1985-1994	6,7	3,2

Πηγή: UNCTAD (1997)

οι παγκόσμιες εξαγωγές, με εξαίρεση την περίοδο 1980-85, αυξάνονται γενικώς με ρυθμούς ταχύτερους από το παγκόσμιο προϊόν. Το ιστόγραμμα 2 παρακάτω καταδεικνύει αυτήν ακριβώς τη σχέση ανάμεσα στους ρυθμούς αύξησης του διεθνούς εμπορίου και του παγκοσμίου προϊόντος. Οι τάσεις αυτές των τελευταίων 20-30 ετών συνάδουν με την περίοδο του τέλους του 19ου αιώνα αρχές του 20ου, όπου όπως παρατηρείται από τον πίνακα 6,

Ιστόγραμμα/figure 2

Πίνακας 6

Ανάπτυξη του εμπορίου και της βιομηχανίας σε επιλεγμένες χώρες, 1870-1913
(Μέση ετήσια ποσοστιαία μεταβολή)

	Εξαγωγές	**Μεταποιητική βιομηχανία**	**Κατά κεφαλήν ΑΕΠ**
Δυτική Ευρώπη	3,2	3,0	1,3
ΗΠΑ	4,9	5,7	1,8
Καναδάς	4,1	5,3	2,2
Ρωσία	..	3.0	0.9
Ιαπωνία	8.5	3.0	1.4

Πηγή: UNCTAD (1997).

ο ρυθμός αύξησης των εξαγωγών ήταν τότε υπερδιπλάσιος της κατά κεφαλήν αύξησης του ΑΕΠ για τη Δυτική Ευρώπη, τις ΗΠΑ, τον Καναδά και την Ιαπωνία. Υπενθυμίζεται ότι η περίοδος αυτή χαρακτηρίστηκε το ίδιο από την επανάσταση στις μεταφορές και τις επικοινωνίες, διευκολύνοντας έτσι την ανάπτυξη των εμπορικών ανταλλαγών και την, ως αποτέλεσμα, ισχυρότερη διασύνδεση των χωρών μεταξύ τους. Οι δασμοί ήταν τότε χαμηλοί στις βιομηχανικές χώρες για τις ενδιάμεσες εισροές και τα αγαθά, όπως ακριβώς συμβαίνει και σήμερα καθώς έχουν περιοριστεί μόλις στο 4% της αξίας των προϊόντων. Οι υπηρεσίες διευκόλυνσης του εμπορίου φτάνουν, σύμφωνα με τον Economist (1998), τα $1,2 τρισ. το 1996, 1/4 περίπου της συνολικής αξίας του εμπορίου, όλα γεγονότα που διευκολύνουν γενικότερα τις εμπορικές ροές.

Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι η διεθνής οικονομία είναι σήμερα πολύ λιγότερο "έντασης μεταφορών" (less transport intensive) από ότι ήτανε στο παρελθόν συντελώντας έτσι στην οικονομικότερη μεταφορά αγαθών, το εμπόριο παραμένει εντόνως γεωγραφικά προσδιορισμένο όπως αποδεικνύεται από τον παρακάτω πίνακα 7, στον οποίο διαπιστώνεται ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των εξαγωγών των χωρών του πίνακα κατευθύνεται προς κοντινές γεωγραφικά χώρες.

Πίνακας 7

Γεωγραφική Εγγύτητα
Κυριότεροι εξαγωγείς παγκοσμίως, 1996

Χώρες	**Μέγιστη εξαγωγική αγορά***
ΗΠΑ	Καναδάς (21,3)
Γερμανία	ΕΕ (56,4)

Ιαπωνία	ΗΠΑ (27,5)
Γαλλία	ΕΕ (62,6)
Βρετανία	ΕΕ (52,7)
Ιταλία	ΕΕ (55,4)
Ολλανδία	ΕΕ (78,1)
Καναδάς	ΗΠΑ (82,3)
Βέλγιο-Λουξεμβούργο	ΕΕ (70,4)
Κίνα	Χονγκ Κονγκ (21,8)
Ν. Κορέα	ΗΠΑ (16,7)
Σινγκαπούρη	ΗΠΑ (18,4)
Ταϊβάν	Χονγκ Κονγκ (39,6)
Ισπανία	ΕΕ (79,0)

Πηγή: Economist (1998)
* % των συνολικών εξαγωγών

Η διαπίστωση αυτή επιβεβαιώνεται ιδιαίτερα στην περίπτωση της Ευρώπης, όπου το 61,2% πλέον του συνολικού εμπορίου των χωρών της ΕΕ -μέσος όρος-, διεξάγεται ανάμεσα στις χώρες μέλη, ποσοστό που αυξάνεται συνεχώς, 6,1% την περίοδο 1985-90 και 2,6% το 1985-97, (European Economy, 1998, σ. 153), ενώ αντίθετα, το "εμπορικό άνοιγμα" της οικονομίας της βρίσκεται σταθερά γύρω στο 20% του ΑΕΠ περίπου. Υπενθυμίζεται ότι για την Ιαπωνία και τις ΗΠΑ το ανάλογο ποσοστό βρίσκεται γύρω στο 10% (Artis, Kohler and Melitz, 1998). Πάντως, ακόμη και σε περιοχές γεωγραφικά κοντινές όπως οι ΗΠΑ και ο Καναδάς όπου κυριαρχούν οι νέες μορφές του διακρατικού εμπορίου ομοίων προϊόντων, δηλαδή διαφοροποιημένων βιομηχανικών προϊόντων, το εμπόριο ανάμεσα σε δύο καναδικές περιφέρειες είναι 20 φορές περισσότερο από ότι το εμπόριο των περιοχών αυτών με τις γεωγραφικά εγγύτερες Αμερικάνικες Πολιτείες. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει την ισχυρή επιρροή των εγχωρίων αγορών στην κατεύθυνση και συμπεριφορά των εθνικών παραγωγικών συστημάτων.

Τέλος, ο δείκτης του συνολικού εμπορικού ανοίγματος της Ιαπωνικής οικονομίας μετρημένος με το ποσοστό των εισαγόμενων προϊόντων ως ποσοστό στο ΑΕΠ, βρίσκεται στα ίδια περίπου επίπεδα με αυτά της δεκαετίας του '80 (OECD, 1998), όπως διαπιστώνεται και στο ιστόγραμμα 3. Το ίδιο ισχύει και για την ΕΕ αφαιρουμένου του ενδοευρωπαϊκού εμπορίου, αλλά και για τις ΗΠΑ, αν και για τις τελευταίες το ποσοστό αυτό έχει ανέλθει κατά τη δεκαετία του '90.

Ιστόγραμμα/figure3

Ο Helliwell (1996) επιβεβαιώνει τα παραπάνω επεκτείνοντας την ανάλυση του στη χρονική περίοδο 1988-1994, όπου διαπιστώνει έναν πολύ υψηλό βαθμό προσανατολισμού των ανεπτυγμένων χωρών στην εγχώρια αγορά τους (home bias among developed countries), παρά το γεγονός ότι οι χώρες αυτές έχουν σημαντικό βαθμό ομοιότητας τόσο στις παραγωγικές όσο και στις καταναλωτικές δομές. Ο Wei (1996) υπολογίζει ότι για την περίοδο 1982-1994 οι χώρες του ΟΟΣΑ "εισάγουν από το εσωτερικό τους" 2.5 φορές περισσότερο από ότι από το εξωτερικό ("εισαγωγές της χώρας από το εσωτερικό της"=ΑΕΠ μείον συνολικές εξαγωγές). Το ποσοστό αυτό, βέβαια, σημειώνει κάποια υποχώρηση, όπως ο ίδιος ο συγγραφέας αναφέρει, περίπου κατά 10%, όμως η μείωση αυτή αφορά κυρίως τα περιφερειακά εμπορικά μπλόκ και βασικά την ΕΕ όπου το ποσοστό των "εγχωρίων εισαγωγών" προς αυτό των εισαγωγών από χώρες εκτός ΕΕ, για το 1994 ήταν μόνο το μισό από ότι ήταν το 1982, καθώς οι χώρες της ΕΕ συναλλάσονται όλο και περισσότερο μεταξύ τους.

Αν και οι περισσότερες ανεπτυγμένες οικονομίες παραμένουν, σε σημαντικό λοιπόν βαθμό, κλειστές αυξάνοντας παράλληλα τις εμπορικές ροές στο εσωτερικό τους, από την άλλη, οι αναπτυσσόμενες οικονομίες της ΝΑ Ασίας, όπως η Ν. Κορέα, η Μαλαισία, η Ινδονησία, η Ταϋλάνδη, η Σινγκαπούρη και το Χονγκ-Κονγκ είναι "εμπορικά ανοικτές" κατά μέσο όρο 78.4% του συνδυασμένου ΑΕΠ τους, ποσοστό ιδιαίτερα υψηλό που οφείλεται κυρίως στις αυξημένες εμπορικές συναλλαγές τους με την Ιαπωνία και τις ΗΠΑ, όπως διαπιστώνεται από τον πίνακα 8 παρακάτω.

Πίνακας 8

Εμπόριο των χωρών του ΟΟΣΑ με τις κυριότερες περιοχές και χώρες
(Ποσοστιαία μερίδια στο συνολικό εμπόριο)

	Εξαγωγές			Εισαγωγές		
	ΗΠΑ	**Ιαπωνία**	Ευρώπη ΟΟΣΑ	**ΗΠΑ**	**Ιαπωνία**	Ευρώπη ΟΟΣΑ
ΗΠΑ						
1970	..	31	8	..	29	10
1980	..	24	5	..	17	8
1990	..	32	7	..	23	7
1993	..	29	7	..	23	8
Λοιπή Β. Αμερική						
1970	25	3	2	31	6	2
1980	22	3	1	21	4	1
1990	28	3	1	24	4	1
1993	30	3	1	25	4	1
Ιαπωνία						
1970	11	..	1	15	..	2
1980	10	..	1	13	..	3
1990	12	..	2	18	..	4
1993	11	..	2	18	..	5
Ευρώπη ΟΟΣΑ						
1970	32	15	66	28	10	61
1980	29	17	67	19	7	59
1990	28	22	72	22	18	68
1993	23	18	67	20	15	65
Λοιπή Ασία και Ωκεανία						
1970	11	29	5	11	23	4
1980	15	29	5	13	22	5
1990	18	32	6	21	30	6
1993	21	39	8	24	35	8
Κεντρική και Νότιος Αμερική						
1970	9	4	3	9	6	4
1980	8	5	2	8	3	3
1990	6	2	4	5	3	2
1993	7	3	2	4	3	2

Πηγή: Richardson (1997)

Στον ίδιο πίνακα παρατηρούνται ακόμη και τα εξής ενδιαφέροντα φαινόμενα: Το ποσοστό των

εισαγωγών και εξαγωγών των ΗΠΑ -στο συνολικό τους εμπόριο- με την Ιαπωνία και την Ευρώπη, υποχωρεί σταθερά. Οι δε εξαγωγές της Ιαπωνίας προς τις ΗΠΑ και την Ευρώπη, ως προς τις συνολικές εξαγωγές της, παραμένουν στάσιμες, σε χαμηλά επίπεδα στις ΗΠΑ και σε αμελητέα στην Ευρώπη, γύρω στο 2%. Άλλο ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι οι εξαγωγές και εισαγωγές της Ευρώπης -στο σύνολο του εμπορίου της- με τις ΗΠΑ μειώνονται, ενώ επιβεβαιώνεται, αντίθετα, ο σημαντικός και αυξανόμενος όγκος εμπορίου μεταξύ των ευρωπαϊκών περιφερειών. Τέλος, υψηλό και αυξανόμενο είναι το ποσοστό του εμπορίου των χωρών της Ασίας-Ωκεανίας με την Ιαπωνία και το ίδιο σημαντικό με τις ΗΠΑ. Αντίθετα, απομονωμένες -εμπορικά- από τα ισχυρά οικονομικά και εμπορικά μπλοκ εμφανίζονται οι χώρες της Αν. Ευρώπης και της Κεντρικής και Λατινικής Αμερικής. Μάλιστα, παρατηρείται για τις χώρες της Λ. Αμερικής ότι ενώ είναι κατά μέσο όρο 18% του ΑΕΠ "εμπορικά ανοικτές" (1990-1995), μόνο 3% του ΑΕΠ τους είναι με τις ΗΠΑ, 3.5% με την ΕΕ(6) και μόλις 1.3% με την Ιαπωνία (Artis, Kohler and Melitz, 1998, επεξεργασία στοιχείων πίνακα σ.29). Ανάλογη, αν όχι ακόμη πιο περιορισμένη, είναι η σχέση των χωρών της Μ. Ανατολής με τα τρία μεγάλα εμπορικά μπλοκ, παρά το ότι οι χώρες αυτές είναι πολύ πιο ανοικτές, 52% κατά μέσο όρο, απ΄ότι οι προηγούμενες.

Τέλος, όσον αφορά ιδιαίτερα το μπλοκ της ΕΕ, ο πίνακας 9 είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικός. Οι ευρωπαϊκές οικονομίες είναι περίπου κατά μέσο όρο 30% "εμπορικά ανοικτές". Το μισό όμως και παραπάνω από το ποσοστό αυτό συνιστά το ενδοβιομηχανικό εμπόριο ανάμεσα στις 6 πιο ανεπτυγμένες χώρες, οι οποίες συνορεύουν γεωγραφικά και διαθέτουν ομοίως υψηλό δείκτη βιομηχανικής ανάπτυξης.

Πίνακας 9

Ποσοστιαία διάρθρωση του εμπορίου στη Δ. Ευρώπη, 1990-1995 (Μ.Ο.)

	ΗΠΑ	**ΕΕ6**	**Ιαπωνία**	***Openness***
ΕΕ6				
Γερμανία	1,8	10,8	1,0	26,0
Γαλλία	1,8	11,9	0,7	23,4
Μ. Βρετανία	3,1	10,6	1,1	26,2
Ιταλία	1,3	10,0	0,5	20,9
Ολλανδία	3,4	34,7	1,3	56,3
Βέλγιο-Λουξεμβούργο	3,8	46,9	1,4	70,4
Ιβηρία				
Ισπανία	1,3	11,9	0,6	20,6
Πορτογαλία	1,3	18,4	0,7	34,0
Σκανδιναβία				
Σουηδία	2,6	14,2	1,1	32,3
Δανία	1,8	16,9	1,3	35,0
Νορβηγία	2,4	17,5	1,2	36,2
Φινλανδία	1,9	11,1	1,0	28,9
Ισλανδία	3,8	14,6	2,5	33,5
Λοιποί				
Αυστρία	1,4	23,5	1,2	39,1
Ελλάδα	0,9	12,9	1,0	23,4
Ελβετία	2,5	20,0	1,3	33,2
Ιρλανδία	7,6	40,5	2,6	64,3

Πηγή: Artis, Kohler and Melitz (1998)

Παρά, λοιπόν, την υψηλή ανάπτυξη των μέσων μεταφοράς και των τηλεπικοινωνιών γενικότερα, η ισχυρή ώθηση των ρυθμών αύξησης του εμπορίου περιορίζεται στα ανεπτυγμένα εμπορικά μπλοκ της διεθνούς οικονομίας και μάλιστα στο εσωτερικό αυτών κι όχι ιδιαίτερα μεταξύ τους. Στην περίπτωση αυτή, συνιστά εγκυρότερη προσέγγιση το να υποστηρίζεται ότι είναι προτιμότερο στην παρούσα φάση να

ομιλούμε περί περιφερειακής ολοκληρώσεως συγκεκριμένων μπλοκ χωρών, παρά για συνολική παγκόσμια ένταση της εμπορικής και παραγωγικής αλληλεξάρτησης του συνόλου των χωρών της παγκόσμιας οικονομίας, παρά το γεγονός ότι, πράγματι, συνολικά ο όγκος του εμπορίου έχει αυξηθεί σχετικά με την αύξηση του προϊόντος. Επισημαίνεται ακόμη ως ιδιαίτερο χαρακτηριστικό η εντυπωσιακή άνοδος του ποσοστού των χωρών της ΝΑ Ασίας, γεγονός που αντανακλά την πράγματι ταχύτατη ενσωμάτωση των χωρών αυτών στη διεθνή οικονομία. Μένει, βέβαια, μετά τη σφοδρή χρηματοπιστωτική αναταραχή στις χώρες αυτές και την οικονομική κρίση που ακολούθησε να επιβεβαιωθεί εκ νέου η τάση αυτή. Ήδη από το έτος 1996 παρατηρείται σαφής επιβράδυνση των ρυθμών αυξήσεως του διεθνούς εμπορίου (4,1% το 1996 σύμφωνα με την έκθεση της ΠΟΕ), ρυθμός ο οποίος αναμένεται να παραμείνει στάσιμος ή πολύ περισσότερο να επιδεινωθεί μετά το ξέσπασμα της χρηματοοικονομικής κρίσης στις χώρες της ΝΑ Ασίας και την σαφώς προβλεπόμενη επιβράδυνση των ρυθμών ανάπτυξης της διεθνούς οικονομίας. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι σύμφωνα με προβλέψεις της Goldman Sachs, η ανάπτυξη των εξαγωγών των χωρών του ΟΟΣΑ, αφού περιορίστηκε στο 2,2% το 1998, θα ανέλθει μόλις κατά 0,2% το 1999. Δυσμενέστερες είναι οι εκτιμήσεις για τις εξαγωγές των ΗΠΑ και της Ιαπωνίας.

3. Εμπόριο και επιπτώσεις στις αγορές εργασίας

Η (λεγόμενη) παγκοσμιοποίηση των εμπορικών ροών, όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, έχει επιπτώσεις στη διανομή του εισοδήματος, όχι μόνο εντός εθνικών συνόρων, αλλά και μεταξύ των εθνών. Στη σχετική βιβλιογραφία τα τελευταία χρόνια σημειώνεται ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις οικονομικές επιπτώσεις του εμπορίου, όχι όμως για το αν η ανάπτυξη του εμπορίου ωφελεί ή βλάπτει μια οικονομία. Υπάρχει, πλέον, ένα σχετικά ευρύ <Π>*consensus*<Π> στην επιστημονική κοινότητα σχετικά με το αμοιβαίο όφελος που προκύπτει από την ανάπτυξη εμπορικών σχέσεων μεταξύ δύο χωρών. Με την απελευθέρωση του εμπορίου όμως και τη θεωρούμενη ισχυρή άνοδο διεθνώς των εμπορικών ροών τα τελευταία έτη, η συζήτηση μετατοπίζεται στις επιπτώσεις του εμπορίου στα εισοδήματα και την απασχόληση στις ανεπτυγμένες κυρίως χώρες. Θεωρείται ότι εντείνεται η αναδιανομή του εισοδήματος στο εσωτερικό των χωρών αυτών μέσω των ανακατανομών στα εισοδήματα των παραγωγικών συντελεστών, ενώ επιπτώσεις υποστηρίζεται πως σημειώνονται και στον τομέα της απασχόλησης. Η αύξηση του ανοίγματος μιας οικονομίας, με την κατάργηση των εισαγωγικών δασμών, αναδεικνύει διεθνώς το σχετικό συγκριτικό πλεονέκτημα κάθε χώρας με αποτέλεσμα την αύξηση της ζήτησης και την άνοδο της τιμής του παραγωγικού συντελεστή που "ευνοείται". Στις χώρες όμως που ο εν λόγω παραγωγικός συντελεστής, π.χ. η ανειδίκευτη εργασία, απασχολείται σχετικώς εντατικά στον "εισαγωγικό" τομέα της οικονομίας που προηγουμένως προστατευόταν από τα προϊόντα της αλλοδαπής, η αμοιβή του παραγωγικού αυτού συντελεστή, με την αυξημένη παγκοσμιοποίηση των εμπορικών ροών, θα τείνει προς εξίσωση με την --σχετικώς χαμηλή αλλά ανερχόμενη-- τιμή με την οποία ο παραγωγικός αυτός συντελεστής αμείβεται στην αναπτυσσόμενη οικονομία στην οποία βρίσκεται σε αφθονία.

Η πτώση του ανειδίκευτου μισθού στις ΗΠΑ κυρίως κατά τη δεκαετία του '70 αποδίδεται από πολλούς οικονομολόγους όπως οι Leamer (1993, 1994, 1996), Baldwin and Cain (1997) και Wood (1994, 1995), ακριβώς στην εξίσωση των τιμών των συντελεστών παραγωγής που έχει προκύψει με την παγκοσμιοποίηση των εμπορικών ροών και την άνοδο του "ανοίγματος" των εθνικών οικονομιών. Σύμφωνα με το υπόδειγμα Stolper-Samuelson, το εμπόριο ενοχοποιείται για την πτώση των σχετικών μισθών της ανειδίκευτης εργασίας μέσω της πτώσης των τιμών των αγαθών που χρησιμοποιούν ανειδίκευτη εργασία. Έτσι ερμηνεύεται η υποχώρηση των μισθών των λιγότερο μορφωμένων και ειδικευμένων εργαζομένων στις ΗΠΑ κατά τη δεκαετία του '70 (Leamer) και του '80 (Baldwin and Cain). Μ' άλλα λόγια, εάν οι εισαγωγές εντάσεως εργασίας προϊόντων προερχόμενων από τις χώρες του "Νότου" επηρεάζουν πτωτικά τις σχετικές τιμές των αγαθών αυτών στις ανεπτυγμένες χώρες του "Βορρά", σύμφωνα με την επίδραση Stolper-Samuelson, οι μισθοί των μη-ειδικευμένων εργατών στις χώρες αυτές θα τείνουν προς εξίσωση με τους -χαμηλότερους- μισθούς των εργατών των χωρών του "Νότου", ακολουθώντας τις -χαμηλές- τιμές των εισαγόμενων αγαθών έντασης ανειδίκευτης εργασίας.

Εν κατακλείδι, σύμφωνα και με το βασικό Heckscher-Ohlin υπόδειγμα εμπορίου, στην περίπτωση

του δια-βιομηχανικού εμπορίου (inter-industry trade), οι ανειδίκευτοι εργαζόμενοι των ΗΠΑ θα αντιμετωπίσουν σχετική ή απόλυτη πτώση του εισοδήματος τους ενώ, αντίστοιχα, οι ειδικευμένοι εργαζόμενοι στις αναπτυσσόμενες χώρες θα αντιμετωπίσουν σχετικές ή απόλυτες απώλειες του εισοδήματός τους. Είναι φυσικό, το υπόδειγμα αυτό να αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην εποχή της υποστηριζόμενης παγκοσμιοποίησης των οικονομιών.

Άλλοι συγγραφείς όπως οι Feenstra and Hanson (1996) και Krugman (1995a), υποστηρίζουν ότι η εν λόγω επίδραση του εμπορίου --και πιο συγκεκριμένα των διεθνώς εμπορευσίμων αγαθών--, αλλά και η πτώση του κόστους μεταφορών των εμπορευμάτων (Krugman and Venables, 1995) δεν μπορούν να ερμηνεύσουν παρά ένα μικρό μέρος της πτώσης των μισθών της ανειδίκευτης εργασίας στις ΗΠΑ, το οποίο υπολογίζεται από τους Feenstra and Hanson (1996) στο 1/3 της συνολικής πτώσης των μισθών των ανειδίκευτων εργαζομένων στις ΗΠΑ. Ειδικότερα οι Krugman and Lawrence (1994), όπως και οι Lawrence and Slaughter (1994), "ενοχοποιούν" τον παράγοντα τεχνολογία για το γενικότερο μισθολογικό υποβιβασμό της ανειδίκευτης εργασίας στον ανεπτυγμένο κόσμο. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, η τεχνολογική πρόοδος αυξάνει τη ζήτηση για ειδικευμένη εργασία (skill-biased) και υποκαθιστά όλο και περισσότερο ανειδίκευτη εργασία με αποτέλεσμα την αύξηση της προσφοράς της τελευταίας στην αγορά εργασίας και επομένως τη σχετική υποχώρηση του πραγματικού ανειδίκευτου μισθού. Από την άλλη, ευνοείται η ειδικευμένη εργασία, γεγονός που εξηγεί την αύξηση της μισθιακής πόλωσης στις ΗΠΑ τα τελευταία έτη. Οι Lawrence and Slaughter (1993), σε σχετική έρευνά τους στην οικονομία των ΗΠΑ παρατήρησαν ότι η αναλογία της ειδικευμένης εργασίας προς την ανειδίκευτη έχει αυξηθεί, ακόμη και σχεδόν σε κάθε βιομηχανικό κλάδο, ιδιαίτερα μάλιστα κατά τη δεκαετία του '80, οπότε κι έλαβαν χώρα υψηλές επενδύσεις σε νέες τεχνολογίες στην οικονομία των ΗΠΑ, και η ανισότητα ανήλθε κατακόρυφα.

Οι Feenstra and Hanson (1996), επισημαίνουν ακόμη τη σημαντική εξωτερίκευση (outsourcing) σταδίων παραγωγής από μεγάλες αμερικάνικες εταιρίες, με αποτέλεσμα το υψηλό ποσοστό των εισαγόμενων ενδιάμεσων εισροών έντασης ειδικευμένης εργασίας, στο σύνολο των εισροών για την παραγωγή ενός προϊόντος, γεγονός που στην περίπτωση του εμπορίου μεταξύ ΗΠΑ και Μεξικού οδηγεί στην αύξηση της ζήτησης και στις δύο χώρες ειδικευμένης εργασίας σε σχέση με την ανειδίκευτη, με αποτέλεσμα την αύξηση της μισθιακής ανισότητας και στις δύο χώρες. Επισημαίνουν, επίσης, ιδιαίτερα για τις ΗΠΑ τις αυξημένες δαπάνες σε υψηλής τεχνολογίας εξοπλισμό, γεγονός που αυξάνει τη ζήτηση ειδικευμένου προσωπικού και ιδιαίτερα εργαζομένων στον μη παραγωγικό (non-production) τομέα της οικονομίας με αποτέλεσμα τη σχετική αύξηση των μισθών των ειδικευμένων εργαζομένων σε σχέση με τους μη-ειδικευμένους κατά τη δεκαετία του '80.

Τέλος, συγγραφείς όπως οι Kuttner (1997), Sachs (1998) και Rodrik (1998), αν και από διαφορετική ιδεολογική σκοπιά, τονίζουν την πίεση που δέχονται οι μισθοί μέσα από το έντονα ανταγωνιστικό διεθνές περιβάλλον, την άνοδο της οικονομικής και εμπορικής αλληλεξάρτησης, αλλά και τη διακίνηση τεράστιων ποσοτήτων χρηματοπιστωτικών ροών (εξαγωγή κεφαλαίων), όλα γεγονότα που έχουν παγκοσμιοποιήσει τις αγορές εργασίας με αποτέλεσμα την αύξηση της ελαστικότητας ζήτησης της εργασίας και τη μείωση της διαπραγματευτικής της δύναμης. Ο Kuttner (1997), πάντως, τονίζει ειδικότερα ότι το πρόβλημα της μισθιακής ανισότητας στις ΗΠΑ προέρχεται από το γεγονός των χαμηλών αμοιβών στις αναπτυσσόμενες χώρες, γεγονός που επηρεάζει πτωτικά τους μισθούς και στις ανεπτυγμένες χώρες, αφού η κινητικότητα του κεφαλαίου υποστηρίζει πως είναι υψηλή, ενώ αυτή της εργασίας χαμηλή. Ο Rodrik (1997a, 1997b), τέλος, επισημαίνει τη σπουδαιότητα των παραπάνω εξελίξεων επεκτείνοντας την ανάλυση του στις επιπτώσεις του ανοίγματος των εθνικών οικονομιών στο έντονο διεθνές ανταγωνιστικό περιβάλλον.

3.1 Κατ' αρχήν, όσον αφορά στην ενοχοποίηση του εμπορίου για τη μισθιακή πόλωση και την υποχώρηση της απασχόλησης, η σχετικώς συγκρατημένη αύξηση του ύψους των εμπορικών ροών ως ποσοστό στο ΑΕΠ αδυνατίζει σοβαρά την πιθανότητα της εκτεταμένης επιρροής του εμπορίου στα εισοδήματα και ιδιαίτερα στα φαινόμενα της ανεργίας και της μισθιακής ανισότητας που παρατηρούνται τα τελευταία χρόνια στις ανεπτυγμένες χώρες. Επισημαίνεται ότι οι εισαγωγές των χωρών του ΟΟΣΑ από τις αναπτυσσόμενες χώρες αντιπροσωπεύουν μόλις 2% του συνδυασμένου ΑΕΠ τους. Το δε

εμπορικό ισοζύγιο των χωρών του ΟΟΣΑ με τις επονομαζόμενες "δυναμικές" οικονομίες της Ασίας (Ν. Κορέα, Χονγκ-Κονγκ, Μαλαισία, Σιγκαπούρη και Κίνα), είναι μεν ελλειμματικό, αλλά μόλις κατά 0,06 % του συνολικού συνδυασμένου ΑΕΠ τους, με αποτέλεσμα η αρνητική επίπτωση στο προϊόν των ανεπτυγμένων χωρών να είναι ελάχιστη (Baldwin, 1995). Το δε ποσοστό της αγοράς εργασίας των ΗΠΑ που επηρεάζεται από "χαμηλόμισθες εισαγωγές" από τις αναδυόμενες αγορές, σύμφωνα με τον Sachs (1998), ανέρχεται μόλις στο 5%, ποσοστό που αντιπροσωπεύει περίπου το 1% της συνολικής απασχόλησης (Sachs and Shatz, 1994). Επίσης, όπως καταδεικνύεται από το πρώτο μέρος της παρούσης μελέτης, παρά την υψηλή ομολογουμένως ενσωμάτωση των χωρών της ΝΑ Ασίας στην παγκόσμια οικονομία, το εμπόριο που έχει αναπτυχθεί παγκοσμίως αφορά κυρίως ομοειδή προϊόντα ανάμεσα στις ανεπτυγμένες χώρες του "Βορρά", ενώ η ενσωμάτωση των ολιγότερο ανεπτυγμένων περιοχών του πλανήτη στην διεθνή οικονομία είναι περιορισμένη, γεγονός που αδυνατίζει το επιχείρημα του Wood (1994) περί ισχυρού δια-βιομηχανικού εμπορίου "Βορρά"-"Νότου" το οποίο, ως υποστηρίζει, δρά καταλυτικά στην πτώση των μισθών των ανειδίκευτων εργαζομένων στις χώρες του "Βορρά" .

Αντίθετα, στις χώρες της ΝΑ Ασίας όπου η ενσωμάτωσή τους στη διεθνή οικονομία υπήρξε υψηλή, οι ωριαίες αποδοχές των εργαζομένων εκεί ανήλθαν από το 9% το 1975, στο 37% το 1995 των μισθών των εργαζομένων στις ΗΠΑ (Krugman, 1997, επεξεργασία του πίνακα 2). Λειτούργησε λοιπόν στην περίπτωση αυτή, έως ένα βαθμό τουλάχιστον, το υπόδειγμα Stolper-Samuelson, καθώς οι μισθοί των εργαζομένων στις χώρες αυτές ανήλθαν. Πρόκειται όμως για πολύ μικρό κομμάτι στη διεθνή οικονομία για να επηρεάσει σε τέτοιο μάλιστα βαθμό το φαινόμενο της μισθιακής ανισότητας στις ΗΠΑ ή της ανεργίας -κυρίως των ανειδίκευτων- στην Ευρώπη ενώ, παρά την άνοδο, η εξίσωση των μισθών δεν επετεύχθη. Αντίθετα, σε παγκόσμιο επίπεδο οι μισθολογικές ανισότητες διατηρούνται, αν όχι αυξάνονται, γεγονός που συνάδει με την περιορισμένη, επί του παρόντος παγκοσμιοποίηση των εμπορικών ροών, αν και τα φαινόμενα των μισθολογικών ανισοτήτων εξαρτώνται από πολύ περισσότερους παράγοντες και χρήζουν διαφορετικών ερμηνειών.

Ο Leamer (1994), όπως και ο Wood (1994, 1995), από την άλλη υποστηρίζουν ότι ο όγκος του διεθνούς εμπορίου έχει τελικώς λιγότερη σημασία. Στην πραγματικότητα ο καθοριστικός παράγοντας για τον Leamer (1994) είναι οι τιμές στην παγκόσμια αγορά οι οποίες και "οδηγούν" τις εγχώριες τιμές και επομένως τις τιμές των συντελεστών παραγωγής μέσω του Stolper-Samuelson υποδείγματος. Ο Wood (1994, 1995) ομοίως υποστηρίζει ότι οι ανεπτυγμένες χώρες εάν δεν εισήγαγαν τα προϊόντα εντάσεως εργασίας από τις χώρες του Νότου, θα έπρεπε να διαθέτουν πολύ περισσότερο από το 2% του ΑΕΠ τους για την παραγωγή των προϊόντων που σήμερα εισάγουν από τις χώρες αυτές, υπονοώντας ότι η πραγματική επίπτωση του όγκου των εμπορικών ροών "Βορρά"-"Νότου" είναι πολύ μεγαλύτερη: μέσω της πίεσης των τιμών διεθνώς των εντάσεως εργασίας προϊόντων και μέσω του "εξαναγκασμού" των επιχειρήσεων στον "Βορρά" να βρουν τρόπους να χρησιμοποιούν λιγότερο ανειδίκευτη εργασία επηρεάζοντας έτσι με αυτόν τον τρόπο τον εξοικονόμησης ανειδίκευτης εργασίας (unskilled-saving) "χαρακτήρα" της τεχνολογικής προόδου ("defensive" innovation). Ακόμη, καθώς οι εισαγωγές των χωρών του "Βορρά" από αυτές του "Νότου" είναι εξαιρετικά υψηλής εντάσεως εργασίας, "εκθέτουν" πολύ περισσότερους ανειδίκευτους εργαζομένους στον "Βορρά" απ' ότι ο όγκος του εμπορίου δικαιολογεί. Έτσι, σύμφωνα με τους υπολογισμούς του, η σχετική ζήτηση της ανειδίκευτης εργασίας στις ανεπτυγμένες χώρες έχει μειωθεί κατά 22% περίπου (όρα πίνακα 10), 10 φορές περισσότερο από άλλους συμβατικούς υπολογισμούς (Wood, 1995).

Πίνακας 10

Υπολογισμός των επιπτώσεων του εμπορίου με τις αναπτυσσόμενες χώρες στη ζήτηση για εργασία στη μεταποίηση με τη μέθοδο *factor content,* 1990

(ποσοστιαία διαφορά της πραγματικής κατάστασης από εκείνην χωρίς εμπορικές ανταλλαγές)

	Sachs and Shatz (ΗΠΑ)	Wood (Ανεπτ. χώρες)
Σύνολο εργαζομένων	-5,7	-10,8
Ειδικευμένοι εργαζόμενοι	-4,3	0,3
Ανειδίκευτοι εργαζόμενοι	-6,2	-21,5

Ανειδίκευτοι - Ειδικευμένοι	-1,9	-21,8

Πηγή: Wood (1995)

Υπολογίζοντας όμως το ποσοστό που το εμπόριο έχει συντελέσει στον "υποβιβασμό" των τιμών των εντάσεως εργασίας προϊόντων, ο Krugman (1995a) βρίσκει το σχετικό ποσοστό μόλις 1% και για τους μισθούς των ανειδίκευτων εργαζομένων κάτω του 3%, ενώ ο Lawrence (1995) καταδεικνύει ότι η υπόθεση κλειδί του Wood ότι οι αναπτυσσόμενες χώρες χρησιμοποιούν την ίδια τεχνολογία με τις ανεπτυγμένες, "εκμεταλλευόμενες" το χαμηλό εργατικό κόστος, δεν ισχύει. Οι ίδιοι συγγραφείς (Lawrence, 1994, Lawrence and Slaughter, 1993, Krugman and Lawrence, 1994) αμφισβητούν επίσης το γεγονός ότι η πτώση του πραγματικού ανειδίκευτου μισθού συνοδεύεται από την ανάλογη πτώση των σχετικών τιμών των εντάσεως εργασίας αγαθών. Αντιθέτως, διαπιστώνουν πτώση των σχετικών τιμών των έντασης κεφαλαίου, αγαθών λόγω αύξησης της παραγωγικότητας με ταυτόχρονη αύξηση της απασχόλησης και των σχετικών μισθών των εργαζομένων στον μη παραγωγικό (non-production) τομέα της οικονομίας των ΗΠΑ, αποενοχοποιώντας έτσι το εμπόριο από το γεγονός της μισθιακής πόλωσης, καθώς εάν ευθυνόταν το εμπόριο θα έπρεπε να υπάρχει σχετική πτώση των τιμών των συντελεστών παραγωγής των εντάσεως ανειδίκευτης εργασίας προϊόντων. Ως αποτέλεσμα, οι Krugman and Lawrence (1994) υποστηρίζουν ότι δεν παρατηρείται -στην περίπτωση των ΗΠΑ- τάση ταχύτερης ανάπτυξης των βιομηχανιών ειδικευμένης εργασίας σε σχέση προς τις βιομηχανίες έντασης ανειδίκευτης εργασίας (Baldwin, 1995). Τέλος, οι ίδιοι συγγραφείς και ιδιαίτερα ο Lawrence (1994), υποστηρίζοντας την ορθότητα των επιχειρημάτων τους, παρατηρούν ότι το γεγονός της σχετικής υποβάθμισης των μισθών των ανειδίκευτων εργαζομένων παρατηρείται παγκοσμίως, γεγονός που δεν συνάδει με την άποψη ότι το εμπόριο ανυψώνει τους μισθούς των ανειδίκευτων εργαζομένων στις αναπτυσσόμενες χώρες.

Πάντως, πρέπει να τονιστεί ότι σημαντικό ρόλο στις εναλλακτικές τοποθετήσεις των συγγραφέων παίζουν οι διαφορετικές αφετηριακές υποθέσεις, όπως για παράδειγμα ο ορισμός των ειδικευμένων και των μη ειδικευμένων εργαζομένων, αλλά και το αν λαμβάνονται υπόψη ως δείκτες εμπορικής πίεσης οι τιμές των εμπορεύσιμων προϊόντων ή αντίθετα ο όγκος της εμπορικής διείσδυσης. Επίσης, η λειτουργία του υποδείγματος Hecksher-Ohlin για εξίσωση των τιμών των συντελεστών παραγωγής βασίζεται σε υποθέσεις όπως η απουσία οικονομιών κλίμακας, η χρησιμοποίηση από όλους τους εμπορικούς εταίρους της ίδιας τεχνολογίας, η υπόθεση ότι οι αναπτυσσόμενες χώρες εξάγουν μόνο έντασης εργασίας αγαθά ενώ οι ανεπτυγμένες αντιθέτως έντασης κεφαλαίου και, τέλος, και η υπόθεση της πλήρους κινητικότητας εργασίας και κεφαλαίου.

Όσον αφορά ιδιαίτερα στην κινητικότητα της εργασίας, ο Williamson (1996), επισημαίνοντας τον υψηλό βαθμό παγκοσμιοποίησης των οικονομιών στις αρχές του αιώνα, τονίζει ιδιαίτερα τα ογκώδη μεταναστευτικά κύματα που οδήγησαν στη σύγκλιση των μισθών και των επιπέδων διαβίωσης διεθνώς. Ο ίδιος συγγραφέας επισημαίνει ότι το 70% περίπου της σύγκλισης των πραγματικών μισθών στις αρχές του αιώνα οφείλεται στα μαζικά μεταναστευτικά κύματα προς την Αμερικάνικη ήπειρο, τα οποία είχαν "ακολουθήσει" την τεράστια άνοδο του εμπορίου. Αντιθέτως, σήμερα, τόσο η παγκοσμιοποίηση του εμπορίου όσο και η μεταναστευτική κινητικότητα, παρά το ότι έχουν ανέλθει σημαντικά τις τελευταίες κυρίως δύο δεκαετίες, είναι σχετικώς περιορισμένες, παρά την τεράστια ανάπτυξη των μεταφορών και των τηλεπικοινωνιών διεθνώς. Εάν αποδεχθούμε την ορθότητα του θεωρήματος Stolper-Samuelson, καθώς το εμπόριο αποτελεί υποκατάστατο της κινήσεως των παραγωγικών συντελεστών, ηυξημένη κινητικότητα τόσο των εμπορικών ροών όσο και των συντελεστών παραγωγής θα είχε ως αποτέλεσμα τη σύγκλιση των τιμών των τελευταίων, αλλά και των βιοτικών επιπέδων μεταξύ των εθνών όπως ακριβώς συνέβει στα τέλη του 19ου αιώνα-αρχές του 20ου, γεγονός που οπωσδήποτε δεν αποτελεί πραγματικότητα στη διεθνή οικονομία σήμερα, με τη μερική και υπό όρους εξαίρεση των χωρών της ΝΑ Ασίας, οι οποίες όμως μετά την πρόσφατη σφοδρή οικονομική κρίση, αντιμετωπίζουν σοβαρή πτώση των μισθών και του βιοτικού επιπέδου των πολιτών τους.

Όσον αφορά στην κινητικότητα κεφαλαίου, οι Feldstein and Horioka (1980), έχουν αποδείξει τη θετική συσχέτιση διαχρονικά των εγχωρίων αποταμιεύσεων και επενδύσεων, γεγονός που υπονοεί ότι οι κινήσεις κεφαλαίων διεθνώς είναι περιορισμένες (Taylor, 1994, 1996, Obstfeld and Taylor, 1997), αντίθετα με τις υποθέσεις συγγραφέων όπως ο Wood (1994) ότι αφού η κινητικότητα του κεφαλαίου

διεθνώς είναι πλήρης, οι αναπτυσσόμενες χώρες χρησιμοποιούν την ίδια τεχνολογία με τις ανεπτυγμένες, υπόθεση κρίσιμη για τη λειτουργία της εξίσωσης των συντελεστών παραγωγής και συνακόλουθα για την εγγυρότητα της άποψης περί επιδράσεων του εμπορίου στη μισθιακή ανισότητα.

Ο όγκος, πάντως, των εμπορικών ροών συνιστά παράγοντα σημαντικό σχετικά με την επίδραση στους μισθούς και η πραγματικότητα αποδεικνύει ότι η περιορισμένη παγκοσμιοποίησή τους έχει ως αποτέλεσμα τη μικρή έως ελάχιστη έως τώρα επίδρασή τους στα φαινόμενα της μισθιακής πόλωσης και της ανεργίας στις ανεπτυγμένες χώρες. Διαφορετικά, εάν ο όγκος των εμπορικών ροών ήταν υψηλός, δεν θα έπρεπε τότε να είχαμε διεθνώς εξίσωση των τιμών και των αμοιβών των συντελεστών παραγωγής, όπως το υπόδειγμα Stolper-Samuelson αποδεικνύει; Αντίθετα, ενώ η παραγωγικότητα στις αναπτυσσόμενες χώρες είναι περίπου 40% αυτής των ΗΠΑ, η αντίστοιχη αποζημίωση των εργαζομένων στην παραγωγή είναι μόλις 22%.

3.2 Οι Lawrence (1994), Lawrence and Slaughter (1993), και Krugman and Lawrence (1994), διαπιστώνουν πτώση των σχετικών τιμών των επενδυτικών, έντασης κεφαλαίου, αγαθών κυρίως λόγω αύξησης της παραγωγικότητας, ενώ αντιθέτως υποστηρίζουν ότι δεν παρατηρείται αντίστοιχη πτώση των σχετικών τιμών των προϊόντων έντασης εργασίας. Την ίδια στιγμή, παρά την άνοδο των μισθών των ειδικευμένων εργαζομένων στις ΗΠΑ, το ποσοστό των εργαζομένων στο μη παραγωγικό (non-production) τομέα της οικονομίας, προς αυτούς που εργάζονται στον παραγωγικό (production), συνεχίζει να αυξάνεται, γεγονός που κατά τον Lawrence (1994) εξηγείται από το χαρακτήρα της τεχνολογικής αλλαγής η οποία εξοικονομεί ανειδίκευτη εργασία.

Ο Wood (1995) επισημαίνει αντίθετα ότι η τεχνολογική αλλαγή αντικατάστασης ανειδίκευτης εργασίας δεν σημαίνει απαραίτητα ότι η τεχνολογία διευρύνει τη μισθιακή πόλωση, αφού οι εγχώριες τιμές και οι μισθοί καθορίζονται από τις διεθνείς τιμές και επομένως η παραπάνω τεχνολογική αλλαγή σε όποιους τομείς δεν έχει σημαντική επίδραση στους σχετικούς μισθούς. Ομοίως ο Leamer (1995), διαφωνώντας με την "τεχνολογική ερμηνεία" επισημαίνει την ισχυρή επίδραση των πτωτικών τάσεων των τιμών των εντάσεως εργασίας προϊόντων (υφαντουργικά προϊόντα ένδυση, κτλ.) των αναπτυσσομένων χωρών στις τιμές των προϊόντων που παράγονται από ανειδίκευτους εργαζομένους στις ανεπτυγμένες. Τέλος, ο Richardson (1995) επισημαίνει ότι η επίδραση του εμπορίου στις τιμές των συντελεστών παραγωγής στους τομείς παραγωγής που ανταγωνίζονται εισαγώμενα προϊόντα, είναι πολλαπλάσια των αλλαγών στις τιμές των προϊόντων, περίπου 3,5 φορές περισσότερο, καλώντας το φαινόμενο αυτό "μεγιστοποιητική επίδραση" (magnification effect).

Η υπόθεση όμως ότι ο τεχνολογικός παράγοντας ευθύνεται για την αυξανόμενη μισθιακή ανισότητα θα ήταν πειστική εάν πράγματι παρατηρούνταν υψηλοί ρυθμοί παραγωγικότητας οι οποίοι θα δικαιολογούσαν αυξημένη τεχνολογική πρόοδο. Ο Krugman (1995a), παρότι αναγνωρίζει ότι ο ρυθμός αύξησης του ποσοστού ΑΕΠ ανά απασχολούμενο ήταν μάλλον ισχνός την τελευταία 20ετία στις ΗΠΑ, ωστόσο υποστηρίζει ότι ήταν αρκετός για να δικαιολογήσει την άποψη του "τεχνολογικού επιχειρήματος" και ταυτόχρονα να απορρίψει -ορθώς βέβαια- το επιχείρημα που σχετίζεται με την ένταση της εμπορικής αλληλεξάρτησης. Στον παρακάτω πίνακα 11 πάντως παρατηρείται ότι τα ποσοστά αύξησης της παραγωγικότητας παραμένουν χαμηλά τα τελευταία 20 έτη και οπωσδήποτε πολύ χαμηλότερα της εικοσαετίας 1960-1979, για να δικαιολογήσουν επαρκώς την τεχνολογική ερμηνεία μισθιακής πόλωσης και ανεργίας όχι μόνο στις ΗΠΑ αλλά και σε διεθνές επίπεδο, στις χώρες του ΟΟΣΑ και την ΕΕ.

Πίνακας 11

ΑΕΠ ανά απασχολούμενο

	1960-73	*1970-79*	*1980-89*	*1989-95*
ΕΕ	4,4	2,3	1,7	0,7
ΟΟΣΑ	3,8	1,7	1,4	0,9
ΗΠΑ	2,0	0,2	0,7	0,7

Πηγή: OECD (1997), σ.53

Επομένως, η διάχυση της τεχνολογίας διεθνώς με την υποστηριζόμενη παγκοσμιοποίηση των οικονομιών και των παραγωγικών συστημάτων δεν είναι δυνατόν να ενοχοποιηθεί επαρκώς για τα παραπάνω φαινόμενα. Η άποψη Krugman-Lawrence στηρίζεται στην υπόθεση της γενικευμένης παγκοσμίως διάχυσης της τεχνολογικής προόδου του ιδίου χαρακτήρα, δηλαδή εξοικονόμησης ανειδίκευτης εργασίας, γεγονός που επί του παρόντος τουλάχιστον δεν αποτελεί γεγονός απολύτως ρεαλιστικό. Ακόμη όμως κι αν ήταν, πως θα μπορούσε να εξηγηθεί το γεγονός ότι φαινόμενα μισθιακής πόλωσης δεν παρουσιάζονται σε χώρες όπως η Ιαπωνία όπου η τεχνολογική πρόοδος είναι ισχυρή;

3.3 Τελικά, ποιοι παράγοντες οδηγούν στα φαινόμενα της μισθιακής ανισότητας αν δεν είναι η παγκοσμιοποίηση του εμπορίου -τουλάχιστον προς το παρόν- ή η τεχνολογική αλλαγή εξοικονόμησης εργασίας; Μολονότι η απάντηση στο παραπάνω ερώτημα δεν εμπίπτει στο αντικείμενο του άρθρου αυτού, τα ιδιαίτερα φαινόμενα της μισθιακής πόλωσης ή/και της ανεργίας σε χώρες όπως οι ΗΠΑ και η Ευρώπη δεν φαίνεται πως μπορούν να εξηγηθούν βάση γενικευμένων διαπιστώσεων περί παγκοσμιοποίησης των οικονομιών και του εμπορίου ιδιαίτερα. Επί παραδείγματι, η εξέλιξη του εύρους των μισθολογικών ανισοτήτων στις ΗΠΑ οπωσδήποτε δεν είναι ανάλογη της ισχνής αύξησης του εμπορικού ανοίγματος της χώρας τις τελευταίες δύο δεκαετίες. Πώς λοιπόν η τελευταία θα μπορούσε να εξηγήσει τη σημαντική διεύρυνση της μισθιακής πόλωσης στις ΗΠΑ τα τελευταία έτη;

Πειστικότερη θα ήταν ίσως η διερεύνηση των επιπτώσεων του μείγματος οικονομικής πολιτικής που εφαρμόζονται ιδιαιτέρως σε κάθε χώρα, πολύ περισσότερο όταν η έκταση και ο "χαρακτήρας" φαινομένων όπως η μισθιακή πόλωση ή η λεγόμενη τεχνολογική ανεργία των ανειδίκευτων συναντώνται σε διαφορετικές διαστάσεις σε εθνικό επίπεδο. Το γεγονός της ταυτόχρονης αύξησης του όγκου του διεθνούς εμπορίου και της μισθιακής ανισότητας τα τελευταία 20 περίπου χρόνια δεν σημαίνει αναγκαστικά ότι υπάρχει στενή συσχέτιση μεταξύ τους. Άλλωστε, υπενθυμίζεται ότι σύμφωνα με το υπόδειγμα Hecksher-Ohlin, το εμπόριο μεταξύ χωρών όπως π.χ. η Ιαπωνία και οι ΗΠΑ με σχετικώς όμοια αποθέματα παραγωγικών συντελεστών, δεν έχει αναγκαστικά επιδράσεις στις αμοιβές των συντελεστών παραγωγής, κι όπως δείξαμε στο ενότητα 2, ή όποια άνοδος των εμπορικών ροών διεθνώς αφορά αυτού του είδους το εμπόριο. Ακόμη, στους εγχώριους παράγοντες διαμόρφωσης των εξελίξεων στους μισθούς και στην απασχόληση, πρέπει κανείς να αναφέρει, μεταξύ των άλλων, τις διακυμάνσεις των εθνικών νομισμάτων οι οποίες καθορίζουν σημαντικά την ανταγωνιστικότητα των προϊόντων διεθνώς και επομένως και τις αμοιβές των παραγωγικών συντελεστών, τις επιδράσεις των διαφορετικών ανά χώρα μεταναστευτικών ρευμάτων στους εγχώριους μισθούς, την ένταση της εγχώριας ζήτησης για προϊόντα και υπηρεσίες έντασης κεφαλαίου-υψηλής ειδίκευσης στις ανεπτυγμένες χώρες ή το σημαντικά διαφορετικό εργασιακό και ρυθμιστικό πλαίσιο της δεκαετίας του '70 σε σχέση με τις σημερινές "μαρκετοποιημένες" και ευέλικτες συνθήκες εργασίας οι οποίες έχουν σημαντικά αποδυναμώσει τον κόσμο της εργασίας κι έχουν σαφώς συμβάλλει στη καθήλωση ιδίως των χαμηλότερων μισθιακών αμοιβών. Ακόμη, σημαντικό ρόλο στις εξελίξεις των μισθών παίζουν γενικότερα οι οικονομικές πολιτικές των κυβερνήσεων όπως, κυρίως, οι αυξήσεις στην τελική εγχώρια ζήτηση, οι εξελίξεις εσωτερικά στην παραγωγικότητα τομέων της βιομηχανίας, το ποσοστό των νέων εργαζομένων, ειδικευμένων και μη που εισέρχονται στην αγορά εργασίας, η πορεία των εξαγωγών και η συναλλαγματική πολιτική η οποία, για παράδειγμα στην περίπτωση των ΗΠΑ στις αρχές της δεκαετίας του '80 με το υπερτιμημένο δολλάριο είχε οδηγήσει σε υψηλό εμπορικό έλλειμμα και επομένως σε απώλεια σημαντικού αριθμού θέσεων εργασίας. Τέλος, οι πολιτικές εξελίξεις, αλλά και οι απόψεις που κάθε εθνική κοινωνία διατηρεί σχετικά με το ρόλο του Κοινωνικού Κράτους στις γενικότερες οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις (Freeman, 1995), συντελούν σημαντικά στην πορεία της απασχόλησης και των μισθιακών ανισοτήτων.

Είναι, λοιπόν, γεγονός ότι στις περισσότερες εκ των παραπάνω προσεγγίσεις δεν λαμβάνονται γενικώς υπόψη παράγοντες που αφορούν στις εξελίξεις στις εγχώριες, εθνικές συνθήκες και αγορές, παράγοντες καθοριστικοί στη διαμόρφωση των τιμών των αγαθών και των αμοιβών των συντελεστών παραγωγής. Το βέβαιον μετά από όλα αυτά είναι ότι κανένας παράγοντας από μόνος του δεν μπορεί να εξηγήσει την αύξηση της μισθιακής ανισότητας ή/και την υποχώρηση της απασχόλησης ιδίως των

λιγότερο ειδικευμένων εργαζομένων. Έτσι, η διεύρυνση του βαθμού συμβολής του κάθε παράγοντα, κατά περίπτωση, αποτελεί ζητούμενο με ιδιαίτερο οικονομικό και κοινωνικό ενδιαφέρον, παρά βεβαιότητα, όπως πολλοί από τους παραπάνω συγγραφείς φαίνεται να υποστηρίζουν.

4. Διεύρυνση εμπορικών ροών και Κράτος Πρόνοιας

Η διεθνής οικονομία, κατά το μεγαλύτερο μέρος της, πορεύτηκε τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες με ισχυρούς ρυθμούς ανάπτυξης, αυξανόμενη οικονομική και κοινωνική ισότητα και ένα ισχυρό Κράτος Πρόνοιας. Υποστηρίζεται ότι τις τελευταίες δύο δεκαετίες η παγκοσμιοποίηση, η ένταση της εμπορικής αλληλεξάρτησης, καθώς και γενικότερα οι πιέσεις από το διεθνές οικονομικό περιβάλλον που δέχονται τα εθνικά κράτη, έχουν οδηγήσει στις περικοπές των δημοσίων δαπανών και ιδιαίτερα των δαπανών κοινωνικής πρόνοιας και συνοχής για λόγους αύξησης της εθνικής ανταγωνιστικότητας. Οι περικοπές αυτές υποστηρίζεται πως συνιστούν άλλη μια ένδειξη της συρρίκνωσης της εθνικής δυνατότητας διακυβέρνησης (governance) και αποτέλεσμα, ταυτόχρονα, της διαδικασίας της παγκοσμιοποίησης. Γενικώς, το μέγεθος του κράτους χρησιμοποιείται ως ιδιαίτερα επιβαρυντικό στοιχείο σχετικά με τις επιδόσεις και τις προοπτικές μιας χώρας στις διεθνείς αγορές. Η Παγκόσμια Τράπεζα ήδη από το 1987 (World Bank, 1987) είχε υποστηρίξει ότι οι αναπτυσσόμενες οικονομίες της ΝΑ Ασίας με έντονο εξωστρεφή εμπορικό και βιομηχανικό προσανατολισμό και ελάχιστο κράτος επιδεικνύουν υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης.

Ιδιαίτερα, επίσης, υποστηρίζεται ότι ο εμπορικός ανταγωνισμός από τις αναπτυσσόμενες χώρες χαμηλού κόστους εργασίας, "αναγκάζει" τις περισσότερες χώρες του ΟΟΣΑ σε περικοπές του Κράτους-Πρόνοια, ώστε να ελαφρυνθεί η φορολογία του εθνικού κεφαλαίου και να ενισχυθεί η ανταγωνιστικότητα των προϊόντων διεθνώς. Την κατάσταση επιδεινώνει, όπως υποστηρίζεται, η δυνατότητα μετακίνησης του διεθνούς κεφαλαίου, γεγονός που συρρικνώνει τις δυνατότητες του εθνικού κράτους να επιβάλλει τα επιθυμητά ποσοστά φορολογίας.

Ωστόσο, η πραγματικότητα δεν συνάδει με τις παραπάνω θέσεις. Κατ'αρχήν, όπως παρατηρείται και στον παρακάτω πίνακα 11, χώρες όπως το Βέλγιο, η Δανία, η Σουηδία, η Φιλανδία, η Αυστρία, η Ολλανδία κτλ., διατηρούν υψηλές, πάνω από το μέσο ήδη υψηλό Ευρωπαϊκό όρο, δημόσιες δαπάνες και εισπράξεις, ενώ ταυτόχρονα οι κοινωνικές τους δαπάνες είναι το ίδιο υψηλές. Ετσι, μια σειρά ανεπτυγμένων χωρών με ισχυρή παρουσία στις διεθνείς αγορές φαίνεται πως διατηρούν ταυτοχρόνως και ισχυρή παρουσία του κράτους και ιδιαίτερα του Κοινωνικού Κράτους στην εθνική τους οικονομία (Rodrik, 1997b). Οι χώρες αυτές είναι και οι περισσότερο εμπορικά "ανοικτές" στη διεθνή οικονομία, χωρίς μάλιστα να επιβαρύνεται η εθνική τους ανταγωνιστικότητα, αφού το εμπορικό τους ισοζύγιο παραμένει θετικό (όρα πίνακα 12).

Αντιθέτως, οικονομίες με χαμηλό δείκτη "εμπορικού ανοίγματος", όπως η Ιαπωνία και οι ΗΠΑ, έχουν χαμηλές κοινωνικές δαπάνες που κυμαίνονται γύρω στο 10-13%. Επομένως, σημειώνεται θετική συσχέτιση ανάμεσα στο ύψος του "εμπορικού ανοίγματος" και των δαπανών σε κοινωνικά προγράμματα, γεγονός που μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αυξημένη διεθνής ενσωμάτωση μιας οικονομίας συνάδει με την ισχυρή παρουσία του δημοσίου τομέα στο εσωτερικό της.

ΠΙΝΑΚΑΣ 12

	Δημ. Δαπάνες	Δημ. εισπράξεις	Δαπ. κοιν. ασφαλ.
	%ΑΕΠ*	%ΑΕΠ*	%ΑΕΠ**
B	56,7	50,3	24,0
DK	60,3	58,8	20,2
D	49,3	45,6	17,7
F	54,5	50,4	22,6
GR	44,7	37,3	16,0
IRL	36,5	35,6	-
I	43,6	45,9	19,0

L	43,6	45,4	-
AT	53,0	49,1	20,9
FIN	58,3	55,7	22,2
SW	65,4	61,6	22,9
UK	42,1	37,7	-
NL	50,8	48,4	25,9
P	43,7	39,6	-
SP	44,6	40,1	17,3
EU	50,3	46,0	19,0

Πηγή: * Eurostat & DGII (1996), year 1996
**OECD (1997), M.O. 1990-95

ΠΙΝΑΚΑΣ 13

	"OPENESS"*#	ΕΜΠΟΡΙΚΟ ΙΣΟΖΥΓΙΟ % ΑΕΠ**
B	72,4	-0,3
DK	32,2	3,7
D	22,9	2,9
F	22,6	0,9
GR	21,8	-14,5
IRL	71,6	18,4
I	25,3	3,7
L	86,9	-11,0
AT	38,9	-3,7
FIN	35,1	7,8
SW	37,1	7,0
UK	29,4	-1,7
NL	50,1	3,7
P	35,1	-10,4
SP	24,2	-3,3
EU	28,7	1,3

Πηγή*:* *Πελαγίδης (1997), Pelagidis (1998)
** Eurostat & DGII (1996)
#εισαγωγές + εξαγωγές /2 ως % ΑΕΠ

Ο Dani Rodrik (1996, 1997a, 1997b) αναφέρει περαιτέρω ότι εμπορικά "ανοικτές" (openess) στη διεθνή οικονομία χώρες συνοδεύουν το εγχώριο υψηλό βιοτικό τους επίπεδο με ισχυρή παρουσία του δημοσίου τομέα στην οικονομία μειώνοντας, μ' αυτόν τον τρόπο, τους κινδύνους από τις διακυμάνσεις της διεθνούς οικονομίας και προστατεύοντας τα εγχώρια εισοδήματα. Η διαπίστωση αυτή παρουσιάζεται κατά τον Rodrik (1996), σε όλο το διαθέσιμο στατιστικό υλικό, όπως αυτό της UNESCO -όπου το ύψος ανοίγματος της οικονομίας επηρεάζει ιδιαίτερα θετικά τις δαπάνες για την παιδεία- και του IMF. Ο ίδιος συγγραφέας (1998), επισημαίνει ακόμη ότι σε καμία περίπτωση δεν επαληθεύεται εμπειρικά η άποψη ότι η υψηλή δημόσια κατανάλωση, ή ακόμη και το υψηλό δημόσιο χρέος ως % στις εξαγωγές, πλήττουν την ανάπτυξη.

Επομένως, ακόμη και στην περίπτωση των πιο διεθνοποιημένων -εμπορικά- ανεπτυγμένων οικονομιών, το μέγεθος και οι δραστηριότητες του κράτους παρουσιάζονται ενισχυμένοι, ως απαραίτητοι παράγοντες κοινωνικής συνοχής και διεθνούς ανταγωνιστικότητας, επιβεβαιώνοντας ότι διεθνοποίηση και εθνικό κράτος δεν είναι υποκατάστατα αλλά συμπληρωματικοί "παίκτες" στη διεθνή οικονομική σκηνή.

Όσον αφορά ιδιαίτερα τον κίνδυνο από τις λεγόμενες "χώρες-τίγρεις" της ΝΑ. Ασίας, η οικονομική και κοινωνική κατάρρευση των χωρών αυτών δεν αφήνει περιθώρια αμφισβήτησης ότι οι χώρες αυτές ούτε αποτέλεσαν ούτε -πολύ περισσότερο-, αποτελούν κίνδυνο για τους μισθούς, τα εισοδήματα και γενικότερα για το Κοινωνικό Κράτος των ανεπτυγμένων χωρών, αφού ούτε ο όγκος του παγκοσμιοποιημένου εμπορίου είναι ιδιαίτερα υψηλός ούτε, πολλώ μάλλον, γενικότερα το εμπόριο των χωρών αυτών με τις χώρες του ΟΟΣΑ αποδεικνύεται πως έχει συμβάλλει σοβαρά (όρα κεφ. 2 & 3) στην επιδεινούμενη οικονομική και κοινωνική ανισότητα στο δυτικό κόσμο.

Όσον αφορά, τέλος, στις κινήσεις κεφαλαίου, η άποψη ότι πλήττουν ή και καταργούν κατ' ανάγκην το Κράτος Πρόνοιας, δεν ισχύει. Οπως έχουν δείξει οι Obstfeld and Taylor (1997) και Taylor (1994, 1996), οι κινήσεις κεφαλαίων αντιπροσωπεύουν σήμερα το 2,3% του παγκοσμίου ΑΕΠ (1989-1994) σε αντίθεση με το 5,3% της δεύτερης δεκαετίας του 20ου αιώνα. Επομένως συμπεραίνεται ότι ο φόβος φυγής των κεφαλαίων κρίνεται μάλλον ως υπερβολικός, αφού οι κινήσεις κεφαλαίων επί του παρόντος δεν φαίνεται να προσεγγίζουν τα επίπεδα των αρχών του αιώνα. Επισημαίνουν επίσης ότι οι όποιες ισχυρές μετακινήσεις κεφαλαίων πραγματοποιούνται μεταξύ κυρίως των ανεπτυγμένων χωρών οι οποίες διαθέτουν όμως ισχυρό Κράτος Πρόνοιας κι όχι αποδυναμωμένο.

5. Συμπεράσματα

Στο άρθρο αυτό διερευνήθηκε η έκταση και οι επιπτώσεις της παγκοσμιοποίησης των εμπορικών ροών. Απεδείχθη ότι, παρά τους περί του αντιθέτου ισχυρισμούς περί παγκοσμιοποίησης των εθνικών παραγωγικών δομών, σημειώνεται θετική συσχέτιση μεταξύ ανάπτυξης των ισχυρών οικονομιών του πλανήτη (ΗΠΑ, ΕΕ, Ιαπωνία) και ισχυροποίησης της εγχώριας αγοράς τους, παρά την αύξηση διεθνώς του όγκου των εμπορικών ροών. Συμπεραίνεται έτσι ότι όσο πιο ώριμες/ανεπτυγμένες είναι οι οικονομίες, τόσο ισχυρότερη είναι η ανάπτυξη της εσωτερικής τους αγοράς. Η πρόσφατη κατάρρευση των οικονομιών των χωρών της ΝΑ Ασίας αποδεικνύει επιπροσθέτως ότι μονομερής ανάπτυξη της εμπορικής εξωστρέφειας χωρίς ανάπτυξη της εθνικής αγοράς, αποδιοργανώνει τα εθνικά παραγωγικά συστήματα. Αν και επιβεβαιώθηκε η έντονη πράγματι ενσωμάτωσή τους στη διεθνή οικονομία τα τελευταία χρόνια, η τάση αυτή αναμένεται να παρουσιάσει υποχώρηση μετά την πρόσφατη χρηματιστηριακή και οικονομική κρίση στην περιοχή.

Διαπιστώθηκε, ακόμη, η στασιμότητα, αν όχι η υποχώρηση, των εμπορικών ροών σε πολλές περιοχές του πλανήτη, με αποτέλεσμα την περιορισμένη ενσωμάτωση των χωρών αυτών στη διεθνή οικονομία. Γενικότερα, παρά τις ευνοϊκές συνθήκες διεθνώς από τη σημαντική μείωση των εξόδων μεταφοράς των προϊόντων και της ανάπτυξης των νέων τεχνολογιών, οι αγορές συνεχίζουν να προσδιορίζονται εθνικά σε σημαντικό βαθμό.

Από την άλλη, γεωγραφικοί θύλακες ενίσχυσης της εμπορικής αλληλεξάρτησης αναπτύσσονται στη νέα διεθνή οικονομία. Η οικονομική και εμπορική δραστηριότητα αυξάνεται εντός των περιφερειακών οικονομικών μπλοκ των ανεπτυγμένων χωρών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση της ΕΕ. Συμπεραίνεται στο σημείο αυτό η έντονη "περιφερειοποίηση" (regionalization) της διεθνούς οικονομίας, παρά η παγκοσμιοποίησή τους.

Όσον αφορά τις επιπτώσεις του εμπορίου στις τιμές των εγχωρίων προϊόντων και των παραγωγικών συντελεστών, δεδομένης της -επί του παρόντος- περιορισμένης διεθνοποίησης των εμπορικών ροών, οι επιδράσεις φαίνεται πως είναι περιορισμένες. Ο Rodrik (1997b, 1998), τις υπολογίζει γύρω στο 10-20% για τη μισθιακή ανισότητα, αν και τα φαινόμενα αρνητικών εξελίξεων στην εισοδηματική ανισότητα και την απασχόληση είναι -σε διαφορετικό βαθμό-, έντονα στις επιμέρους χώρες. Στην περίπτωση αυτή εκτιμάται πως, εγχώριοι/εθνικοί παράγοντες -συνεχίζουν να- συμβάλλουν στις σχετικές εξελίξεις των φαινομένων.

Τέλος, αποδείχθηκε ότι οι πρώτες ενδείξεις, όσον αφορά στη σχέση παγκοσμιοποίησης και κοινωνικού κράτους και ιδιαίτερα στις επιπτώσεις του εμπορίου στο Κοινωνικό Κράτος, ακόμη και σε χώρες (όρα ΕΕ) με ισχυρή εσωτερική εμπορική αλληλεξάρτηση, συνεχίζουν να παρουσιάζουν υψηλές και δημόσιες δαπάνες, αλλά και δαπάνες κοινωνικής πρόνοιας, γεγονός που μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι ο έστω περιορισμένος βαθμός παγκοσμιοποίησης των εμπορικών ροών δεν συνάδει αναγκαστικά με

λιγότερο και πιο νεοφιλελεύθερο κράτος. Η δυνατότητα παρέμβασης του εθνικού κράτους διατηρείται, γεγονός που επιβεβαιώνεται από την ισχυρή οικονομική του παρουσία στα εθνικά πλαίσια.

Εν κατακλείδι, με δεδομένη την περιορισμένη παγκοσμιοποίηση των εμπορικών ροών, οι εθνικές οικονομίες φαίνεται πως διατηρούν επί του παρόντος σημαντικό βαθμό αυτονομίας στο σχεδιασμό και την άσκηση της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής και γενικά ισχυρή δυνατότητα διακυβέρνησης. Το ερώτημα που τίθεται είναι το εάν επιθυμούν τη διατήρηση της δυνατότητας αυτής.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Artis, M., M. Kohler, and J. Melitz, (1998), "Trade and the Number of OCA's in the World", European University Institute Working Papers, ECO No.98/16.

Baldwin, R. (1995), "The Effects of Trade and Foreign Direct Investment on Employment and Relative Wages", NBER Working Paper No.5037.

Dunning, J. and K. Hambani, eds. (1997), <Π>The New Globalism and Developing Countries<Π>, New York: UN Univerity Press.

<Π>Economist<Π> (1998), "Thinking about Globalization: Popular Myths and Economic Facts", στη διεύθυνση www.economist.com/bookshop/schools/schools_brief.html.

<Π>European Economy<Π> (1998), No.65, Brussels: EU.

Eurostat & DGII (1996), EC Economic Data Pocket Book, EU: Brussels.

Feenstra, R. and G. Hanson, (1996), "Globalization, Outsourcing, and Wage Inequality", NBER Working Paper No. 5424.

Feldstein, M. and C. Horioka, (1980), "Domestic Saving and International Capital Flows", <Π>The Economic Journal<Π>, 90, June.

Freeman, R. (1995), "Are Your Wages Set in Beijing?", <Π>Journal of Economic Perspectives<Π>, Vol.9, No.3.

Hanson, G. and A. Harrison, (1995), "Trade, Technology and Wage Inequality", NBER Working Paper No. 5110.

Helliwell, J. (1996), "Do National Borders Matter for Quebec's Trade?", <Π>Canadian Journal of Economics<Π>, August.

Hirst, P. and Thompson, G. (1996), <Π>Globalization in Question. The International Economy and the Possibilities of Governance<Π>, Polity Press.

Ietto-Gillies, G. (1997), "Globalization: Review and Reality", <Π>Economic Issues<Π>, Vol.2, Part 2.

Krugman, P. and R. Lawrence, (1994), "Trade, Jobs and Wages", <Π>Scientific American<Π>, April.

Krugman, P. (1995a), "Technology, Trade, and Factor Prices", NBER Working Paper No. 5355.

Krugman, P. (1995b), "Growing World Trade: Causes and Consequences", Brookings Papers on Economic Activity, 1.

Krugman, P. (1997), "Is Capitalism Too Productive?", <Π>Foreign Affairs<Π>, Vol.76. No.5.

Krugman, P. and A.J. Venables, (1995), "Globalization and the Inequality of Nations", NBER Working Paper No. 5098.

Kuttner, R. (1997), "The Limits of Labor Markets", <Π>Challenge. The Magazine of Economic Affairs<Π>, May-June.

Lawrence, R. (1994), "Trade, Multinationals and Labor", NBER Working Paper No. 4836.

Lawrence, R. (1995), <Π>Single World, Divided Nations? Globalization and OECD Labor Markets<Π>, Paris: OECD.

Lawrence, R. and M. Slaughter, (1993), "International Trade and American Wages in the 1980s: Giant Sucking Sound or Small Hiccup?", Brookings Papers: Microeconomics 2.

Leamer, E. (1993), "Wage Effects of a U.S.-Mexico Free Trade Agreement", In P.M. Garber, ed., <Π>The Mexico-U.S. Free Trade Agreement<Π>, Cambridge: MIT Press.

Leamer, E. (1994), "Trade, Wages and Revolving Door Ideas", NBER Working Paper No. 4716.

Leamer, E. (1996), “A Trade Economist’s View of U.S. Wages and Globalization, In S. Collins, ed., Imports, Exports and the American Worker, Washington: Brookings.

Obstfeld, M. and A. Taylor, (1997), "The Great Depression as a Watershed: International Capital Mobility over the Long Run", CEPR Discussion Paper No. 1633.

OECD (1997), <Π>Historical Statistics 1960-95<Π>, OECD: Paris.

OECD (1998), Economic Outlook, June, OECD: Paris.

Πελαγίδης, Θ. (1997), <Π>Η Ευρωπαϊκή Ύφεση και η Άλλη Πολιτική<Π>, Αθήνα: Παπαζήσης.

Pelagidis, T. (1998), “European Unemployment: Myths and Realities”, <Π>Challenge. The Magazine of Economic Affairs<Π>, July-August.

Richardson, J.D. (1995), “Income Inequality and Trade: How to Think, What to Conclude”, <Π>Journal of Economic Perspectives<Π>, Vol.9, No.3.

Richardson, P. (1997), <Π>Globalization and Linkages: Macro-Structural Challenges and Opportunities<Π>, OECD Economic Studies No.28.

Rodrik, D. (1996), "Why Do More Open Economies Have Bigger Governments?", CEPR Discussion Paper No. 1388.

Rodrik, D. (1997a), “Trade, Social Insurance, and the Limits to Globalization”, NBER Working Paper No. 5905.

Rodrik, D. (1997b), “Sense and Nonsense in the Globalization Debate”, <Π>Foreign Policy<Π>, Summer.

Rodrik, D. (1998), “Has Globalization Gone Too Far?”, <Π>Challenge. The Magazine of Economic Affairs<Π>, March-April.

Sachs, J. (1998), “International Economics: Unlocking the Mysteries of Globalization”, <Π>Foreign Policy<Π> No.110.

Sachs, J. and H. Shatz, (1994), “Trade and Jobs in US Manufacturing”, Brooking Papers in Economic Activity 1.

Taylor, A. (1994), “Domestic Saving and International Capital Flows Reconsidered”, NBER Working Paper No. 4892.

Taylor, A. (1996), “International Capital Mobility in History: The Saving Investment Relationship”, NBER Working Paper No. 5743.

Thompson, G. and P. Hirst (1996), <Π>Globalization in Question<Π>, London: Polity Press.

UNCTAD (1997), <Π>Trade and Development Report<Π>, Geneve: UN.

Wei, Shang-Jin (1996), “Intra-National versus International Trade: How Stubborn are Nations in Global Integration?”, NBER Working Paper No. 5531.

Williamson, J.G. (1996), “Globalization, Convergence, and History”, <Π>The Journal of Economic History<Π>, Vol.56, No.2.

Wood, A. (1994), <Π>North-South Trade, Employment and Inequality: Changing Fortunes in a Skill-Driven World<Π>, London: Clarendon Press.

Wood, A. (1995), “How Trade Hurt Unskilled Workers”, <Π>Journal of Economic Perspectives<Π>, Vol.9, No.3.